

ŞEYH HUDAYDAD VE MÜCEDDIDIYYE KARDEŞLİĞİ

SHEIKH HUDAYDAD AND BROTHERHOOD OF MUJADDIDIYYE

Bauyrzhan SAİFUNOV

Erciyes Üniversitesi, İslam Mezhepler Tarihi

Özet

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında bazı ritüel ve dini konular dogmatik bir platformdan siyasi bir platforma kaymış ve Şeyh Hudaydad da dahil olmak üzere bazı Yesevi şeyhlerinin zulmü sırasında yeniden canlanmıştır. Şeyh Hudaydad zorla Buhara dışına nakledilmiştir. Nakşibendi-Müceddidiyye Kardeşliği'nin o dönemdeki siyasi, ekonomik ve sosyal faaliyetleri Şeyh Hudaydad tarafından da eleştirilmiştir. Şeyh Hudaydad'a göre, dikkat ettiği dogmatik ihtilaflar tasavvuf ile sınırlı değildi. Tartışma ayrıca, yazarın sıklıkla muhaliflerine karşı yöneltilen karşı argümanlar şeklinde ifşa ettiği farz ve tasavvuf ayinlerin türleri ve biçimleri etrafında dönüyordu. Bustan-ül-Muhibbin, Yesevi yolunun temsilcisi Şeyh Hudaydad'ın eseridir. Eser, Yesevi öğretisinin etik, ritüel ve teorik temellerini kapsamaktadır. Bustan-ül-Muhibbin, Yesevi kültüründeki Allah'ı zikretmenin ana şekli Zikr Cehri'yi teolojik bir temelde ele alan ve onu "İslam'ın özü" olarak yücelten bir eserdir. Şeyh Hudaydad bu eserinde Yesevî öğretisinin ahlaki, ritüel ve teorik temellerini yeniden canlandırmaya çalışır. Makalede tasavvuf ayinlerinin meşruiyeti hakkındaki bazı tartışmalar tartışılır.

Anahtar Kelimeler: Nakşibendiyye, Müceddidiyye, Yeseviyye, Cehri Zikr, Hafi Zikr.

Abstract

In the second half of the XVIII century, some ritual and religious issues shifted from a dogmatic platform to a political one and were revived during the persecution of some Yesevi sheikhs, including our author. Sheikh Hudaydad was forcibly transferred out of Bukhara. The political, economic and social activities of the Naqshbandi-Mujaddidiyye Brotherhood at that time were also criticized by Sheikh Hudaydad. According to Sheikh Hudaydad, the dogmatic conflicts he paid attention to were not limited to Sufism. The discussion also revolved around the fardh and Sufi rituals, which the author often disclosed as counter-arguments against his opponents. Bustan-ul-Muhibbin is the work of Sheikh Hudaydad, the representative of the Yesevi path. The work covers the ethical, ritual and theoretical foundations of Yesevi teaching. Bustan-ul-Muhibbin is a work that deals with Zikr Jahri, the main form of dhikr of Allah in the Yesevi culture, on a theological basis and glorifies it as the "essence of Islam". In this work, Sheikh Hudaydad tries to revive the moral, ritual and theoretical foundations of Yesevi teaching. This article discusses some of the debates about the legitimacy of Sufi rites.

Keywords: Naqshbandiyya, Mujaddidiyye, Yeseviyye, Cehri Zikr, Hafi Zikr.

Giriş

XVIII-XIX yüzyıllarda Buhara, Semerkant, Türkistan ve Orta Asya'daki diğer din eğitimi merkezlerinde çok sayıda öğrenciler yetiştirildi. Medrese dışında dahi ilim talebeleri, manevi liderlerinin (şeyhler, müridler) gözetiminde tasavvuf öğretilerinin sırlarına ulaşmak

istemişlerdir. Çoğu, belirli bir düzeyde dini eğitim ve manevi rehberlik¹ yapma izni aldıktan sonra ülkelerine döndüler. Seçkin öğretmenlerden manevi rehberlik almak için izin alan öğrencilerin çoğu, bireysel öğrenci yapmakla sınırlıydı ve genellikle şifa ile ilgileniyorlardı. Orta Asya bölgesinde onlara "İşanlar" deniyordu².

O dönemde, XVIII.-XIX. yüzyıllarda Orta Asya'nın en etkili şeyhleri, Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye kolunun temsilcileriydi. Müceddidiyye kolu ilk defa XVI.-XVII. yüzyıllarda Hindistan'da ortaya çıkmıştır. Müceddidiyye kolu, başlangıçta Muhyiddîn İbnü'l - Arabî'nin (ö. 638/1240) takipçisi ve daha sonra onun öğretilerinin şiddetli bir rakibi olan Ahmed el-Faruk es-Sirhindi (1563-1624) tarafından kurulmuştur. İslam tasavvuf felsefesi tarihinde, Sirhindi'nin adı, Vahdet-i Şühûd (Her Şeyde Allah'ın Varlığını Görmek)³ doktrininin son açık kavramsalcısı olarak kabul edilir⁴.

İmam Rabbani'nin öğretilerinden esinlenerek Nakşibendi-Müceddidiyye temsilcilerinin XVII. yüzyılda Semerkant ve Buhara'ya gelerek faaliyete geçmişlerdir. Ancak bu doktrin, dini bilgi ve anlayışları Yesevi'nin öğretilerine dayanan Türk Müslümanları tarafından tam olarak desteklenmemiştir. Tarihi belgeler, yetkililerden siyasi destek alan Nakşibendi-Müceddidiyye'nin Yeseviyye yandaşları üzerinde baskı kurduğunu gösteriyor. Müceddidiyye şeyhlerinin destekçisi, Buhara Han'ı Şah Murad Han 1785 yılında iktidara gelince, Müceddidiyye mümessilleri ile Yesevi kardeşliği arasında hararetli bir tartışma çıkmıştır. Yetkililer tarafından desteklenen Müceddidiyye'nin temel konularından biri, cemaatlerin (zıkr cehr, semâ vd.) merasim uygulamalarının şeriata uygun olmadığı ithamları Yeseviyye ve diğer cemaatler üzerindeki baskıyı güçlendirmiştir. Buhara Han'ı Danyel Atalık (1770-1785) çağında ve özellikle oğlu Şah Murad (Ma'sum) Han (1785-1880) zamanında başta Yeseviyye olmak üzere bazı tasavvufi gruplar üzerindeki baskılar artmıştır. Suçlamaların asılsızlığını kanıtlamak için, tasavvuf pratik âdetlerine delil olarak bir takım fetvalar ve eserler ortaya çıkmıştır. XVIII. asrın ikinci yarısında bazı tasavvuf ayinleri ve dini meseleler dogmatik bir platformdan siyasi bir platforma kaymış ve bazı Yeseviyye şeyhleri zorla Buhara dışına taşınmıştır. Daha sonra bazı Yeseviyye şeyhleri şehirden kovulmuştur. Şeyh Hudaydad da zorla Buhara dışına nakledilmiştir. Ancak siyasi bir platforma kaymış tasavvuf ayin ve dini konular, Şeyh Hudaydad da dahil olmak üzere bazı Yesevi şeyhlerinin zulmü sırasında yeniden canlanmıştır. Nakşibendi-Müceddidiyye Kardeşliği'nin o zamandaki politik, ekonomik ve ictimai faaliyetleri Şeyh Hudaydad tarafından da tenkit edilmiştir. Şeyh Hudaydad eserlerine bakıldığında, odaklandığı dogmatik çatışmalar tasavvuf ayinleri ile sınırlı değildi. Tartışma

¹ İcazet, İslâmî eğitim ve öğretimde akademik diplomaları, sanat ve meslekte yeterlilik için gerekli izin ve onayı ifade eden terim. Geniş bilgi için bkz. Cemil Akpınar, *İcazet*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.29, s.393-400, İstanbul 2000.

² İdiyattullina G., *Duhovno-Religioznaya Atmosfera v Povolce v XVII-XVIII vv. İslam i Musulmanskaya Kultura v Srednem Povolce: İstoriya i Sovremennost*. Oçerki, Kazan: Master Lain, 2002, s.452.

³ Vahdet-i Şühûd veya Vahdet-i Vücûd, Varlığın birliği ve varlıkta birlik anlamında bir tasavvuf terimi; bu bağlamda Tanrı, âlem ve insan ilişkilerini açıklayan düşünce sistemi. İmam Rabbani'ye göre, vahdet-i şühûd hakikatin vahdet-i vücûddan daha doğru bir ifadesidir. Geniş bilgi için bkz. Ekrem Demirli, *Vahdet-i Vücûd*, TDV İA, c.42, s.431-435, İstanbul 2012; Dosay Kencetay, *Hoca Ahmed Yassauî Dünyetanımlı*, Türkistan 2008, s.126, 173, 181; Dosay Kencetay, *Koğam cane Din*, Türkistan 2007, s.112; .

⁴ Akimushkin O.F., *Vahdat aş-Şuhud*, İslam: Ensiklopedičeskii Slovar, Moskva 1991, s.50.

ayrıca, yazarın muhaliflerine karşı delil şeklinde sıklıkla ifşa ettiği farz ve tasavvuf ritüellerinin türleri ve biçimleri etrafında dönüyordu. Makalede tasavvuf ayinlerinin meşruiyeti hakkındaki bazı tartışmalar tartışılıyor. Çalışma, Yesevi yolunun temsilcisi Şeyh Hudaydad'ın *Bustan-ül-Muhibbin* eserini esas alır.

Eser, Yesevi'nin öğretisinin etik, ritüel ve teorik temellerini kapsamaktadır. Bustan-ül Muhibbin eseri, Yesevilik kültüründe Allah'ı anmanın ana şekli olan Zikir Cehri'yi teolojik bir temelde ele almış ve onu "İslam'ın özü" olarak yüceltmış bir eserdir. Şeyh Hudaydad bu eserinde Yesevi'nin öğretisinin ahlaki, ritüel ve teorik temellerini canlandırmaya çalışır.

1. İmam Rabbani ve Hindistan'da Nakşibendi-Müceddidiyye

es-Sirhindî'nin tam ismi Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkî es-Sirhindî (ö. 1034/1624)'dir. "İmam Rabbani (İlahi İmam)" olarak da bilinir. Hindistan'ın Sirhind şehrinde dünyaya gelmiştir. Kaynaklara göre "el-Fârûkî" kelimesinin Ahmed Sirhindî ile bağlantısı, onun Ömer ibn el-Hattab'ın soyundan olmasından kaynaklanmaktadır⁵. İlk eğitimini babasından almıştır. Babası Arapça'yı iyi biliyordu ve Kur'an hafızıydı. Babasından sonraki hocası da Mevlana Kemaladdin el-Keşmir'di. Ahmed daha sonra İbn el-Hajar el-Mekki, Abdrahman bin Fihri el-Mekki'den ilim tahsili görmüştür. Hocaları ona İslam hukuku ve hadis öğretileri hakkında derin bilgiler öğretmiştir. Ahmed el-Fârûkî 17 yaşında eğitimi tamam etmiş çok çalışkan bir parlak öğrenciydi. Siyâlkût'a giderek Şeyh Ya'kûb Keşmîrî'den hadis, Kadı Behlûl Bedahşânî'den tefsir, Mevlânâ Kemal Keşmîrî'den aklî ilimler okumuştur. Bu sırada Kübrevî şeyhi olan hocası Ya'kûb Keşmîrî'ye intisap etmiştir. Ahmed el-Fârûkî, Nakşibendi tarikatının manevi uygulamasını Delhi'deki hocası ünlü Şeyh Muhammed Baki Billa'dan öğrenmiştir. Öğrencisinin ruhsal olgunluğunu fark eden hocası, ona öğrenci eğitmesine izin verir. Ahmed el-Fârûkî, öğretmenlik kariyerinde Kuran, hadis ve İslam hukukunun yorumlanmasına özel önem vermiş ve her konuda İslami geleneklere dayanmıştır. Daha sonra Pakistan Lahor'da öğretmenlik yaptı. Ahmed Sirhindî, tasavvuftaki Vahdet-i Vücûd (Varlığın Birliği) kavramını, Vahdet-i Şühûd (her şeyde sadece Allah'ın zatını gören) kavramıyla karşılaştırmıştır. Ahmed el-Fârûkî (İmam Rabbani), Risalet et-Tahliliya (Analitik İnceleme), Te'yîd-i Ehli's-sünne veya Redd-i Revâfîz⁶ (Şiiliğin İnkârı), İsbâtü'n-nübüvve⁷

⁵ Hamid Algar, *İmam-ı Rabbani*, TDV İA, c.22, s. 194-199, İstanbul 2000.

⁶ İran Şîi ulemâsı ile Mâverâünnehir Sünnî ulemâsı arasındaki bir tartışmanın ürünü olan eser Şîa'ya bir reddiyedir. Sirhindî'nin, ileride kendisini takip edecek olan Nakşibendî geleneği çizgisine miras bırakacağı kuvvetli Şîa düşmanlığının zeminini hazırlayan eseri Gulâm Mustafa Han Farsça metni ve Urduca çevirisiyle birlikte neşretmiştir. Bkz. agm., Algar, *İmam-ı Rabbani*, s.197-198.

⁷ Allah inancına paralel olarak peygamberliğe inancın da zorunlu olduğunu ispat etmeyi amaçlayan eser, Ekber Şah'ın "dîn-i ilâhî" adıyla savunduğu sinkretizm (bütün dinlere aynı anda inanma) anlayışı tarafından desteklenen şüpheliğe karşı kaleme alınmıştır. Arapça yazılan kitap Gulâm Mustafa Han tarafından Urduca tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır. Bkz. agm., aynı sayfalar..

(Peygamberliğin Kanıtı) ve diğer birçok eser yazmıştır. En ünlü eseri "Mektubat"⁸ olarak bilinen mektuplar koleksiyonudur⁹.

Sirhindi'nin şeriat savunuculuğu ve bu alandaki çok aktif faaliyetleri, ona İslam dünyasında "*Müceddid-i Elf-i Şânî*" (ikinci binyılın yenileyicisi, reformcusu, tamamlayıcısı) olarak ün kazandırdı. Bu temelde, onun öğretilerine dayanan tarikatın bir koluna "Nakşibendi-Müceddidiyye" adı verilmiştir. Savunduğu doktrini geliştirmek yerine, onu Hindistan ve Afganistan'daki Nakşibendiyye Kardeşliği arasında yaymaya çalışmıştır. Böylece fikirlerini bir bütün olarak "din" kanalına taşımaya çalışmıştır. Kendi görüşlerini Ahmed el-Faruk, mektuplarında dile getirmiştir¹⁰.

İmam Rabbani, "*İbn Arabi, Vahdet-i Vücûd (Varlığın Birliği) mertebesinde saplanıp kalmıştır. Ben onun yanında olsaydım, onu o yerden çekip çıkarırdım.*" demiştir. Ve kendisinin bu makamdan geçtiğini söylemiştir. Rabbani'ye göre, Vahdet-i Vücûd (Varlığın Birliği) yaratılan her şeydir. Yaratılmış her şey de O (Allah) olduğu anlamına gelir (O var olan her şeydir). Daha da şöyle açıklıyor: "Allah'ın varlığı, yaratılanınkinden farklıdır, fakat yaratılanlar sadece Allah'ın gölgesidir (Allah'ın Özü, yaratılmışlardan ayrıdır, ancak yaratılanlar Allah'ın gölgesi gibi yaratılmıştır)." Dolayısıyla Vahdet-i Şühûd (her şeyde sadece Allah'ın zatını görmek) Vahdet-i Vücûd'dan daha yüksek bir ilimdir."¹¹

Ahmed Sirhindi, Hindistan'da hüküm süren Büyük Moğol İmparatorluğu'nun hükümdarı Babür'ün torunu Muhammed Ekber'in, din reformuna karşı savaştı. Ekber'in dini reformu hoşgörü ilkesine dayanıyordu. Bu ilkeye dayanarak, ülkede istikrarı sağlamak için sadece camilerin inşası için değil, aynı zamanda Orta ve Kuzey Hindistan'da tapınakların, Hıristiyan kiliselerinin inşası için de fon ayırdı. Ekber'in diğer dinleri önemseme politikası, Ahmed Sirhindi ve takipçilerinin muhalefetini çekmiştir¹².

Hinduları memnun etmek isteyen İmparator Ekber, sadece bir Hindu kadınla evlenmekle kalmamış, aynı zamanda İslam'ın öğretilerinin temellerine aykırı geleneklere de sempati duymuştur. Müslüman dininin sıkı bir takipçisi olan çağdaşı tarihçi Molla Kadir Badavani, Hinduları tamamen kendi tarafına çekmek isteyen İmparator Ekber'in İslam'a karşı olduğunu

⁸ Sirhindi'nin görüşlerini yansıtan eser mektuplarının derlenmesiyle meydana gelmiştir. Üç ciltten (defter) oluşan kitabın ilk cildi 1025 (1616) yılında Yâr Muhammed Talkânî tarafından derlenmiş olup 313 mektup, 1028'de (1619) Abdülhay Pütîni tarafından derlenen II. cilt 99 mektup, Sirhindi'nin ölümünden sonra Muhammed Hâşim-i Kişmî tarafından derlenen III. cilt 114 ve daha sonra eklenen 10 mektupla birlikte eser toplam 536 mektup ihtiva eder. Hint yarımadası, Orta Asya ve Türkiye'deki kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası bulunan *Mektûbât*'ın edebî değeri pek yüksek değildir. Birkaçı dışında bütün mektuplar Farsça'dır. Eserin iki cilt halinde çeşitli baskıları yapılmıştır (Leknev 1889; Amritsar 1352/1933; Karaçi 1393/1973; İstanbul 1977 [Karaçi baskısından ofset]; Lahor, ts.). *Mektûbât*, Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi tarafından 1158'de (1745) ağıdalı bir dille Türkçe'ye (İstanbul 1277), Muhammed Murad el-Kazânî tarafından Arapça'ya (Mekke 1317) tercüme edilmiştir. Arapça tercüme bazı yerlerde Farsça aslından daha anlaşılır niteliktedir. Hüseyin Hilmi Işık eserin ilk cildini (İstanbul 1968), Abdülkadir Akçiçek Arapça tercümesinin tamamını (İstanbul 1979) Türkçe'ye çevirmiştir. *Mektûbât*'ın Kadı Alimüddin tarafından yapılmış Urduca tercümesi de bulunmaktadır (Lahor 1913). Bkz. Bkz. agm., Algar, *İmam-ı Rabbani*, s.198.

⁹ Ali-zade A., *Sirhindi Ahmed el-Faruki*, İslam Ensiklopediçeskii Slovar, Moskva: Ansar 2007.

¹⁰ *İslam*, Ensiklopediyalık anıktamalık, Almatı: Aruna 2010

¹¹ Agm., Ali-zade A., *Sirhindi Ahmed el-Faruki*, 2007.

¹² *Ternisty Put Spaseniya İndii* (Hindistan'ın kurtuluşunun dikenli yolu), Jurnal İslam №1 (8) 2004.

kaydetmiştir. Büyük Babürlerin yönetici hanedanının temsilcilerinden biri olan İmparator Ekber'in saltanatı sırasında, Hint-Pakistan Müslüman toplumu bir kargaşa ve belirsizlik dönemi yaşamıştır. İmparator Ekber'in Hinduları yatıştırmayı amaçlayan politikası nedeniyle Müslüman toplumu dini kimliğini tamamen kaybetme tehdidi altındaydı. Ayrıca, İmparator Ekber, bencil, dünyevi çıkarlar dışında, kendi lehine elde etmek için her fırsatı kullanmaya hazır olan ilahiyatçıları desteklemeye başlamıştır. Bunlardan biri de Mekke'ye hacca gitmenin artık gerekli olmadığı ve dahası bu ayının zararlı olduğu konusunda fetva vermesi istenen Mahdum el-Mülk'tü. Kadı Han Badahşani, imparatorun önünde secde ihtiyacını haklı kılan bir fetva yayınlamış, İslam'a göre secde sadece Allah'a yapılmalıdır. Bu ahlaksız sözde din bilginleri, İmparatorun masumluluğu lehinde konuşmuşlardır. İmparator Kur'an'a (Allah'ın Sözü olduğuna) inanmamış, Kıyamet Günü'ne inanmamış. Herkesin dinin yeni formülünü açıkça kullanmasını istemiş: "Allah'tan başka ilah yoktur ve Ekber Allah'ın halifesidir (Allah'ın yeryüzündeki halifesidir)". İmparator Ekber'in İslam'dan sapmaları bununla sınırlı değildi. Bu israfın ölçüğü şu şekilde değerlendirilebilir:

- Domuz eti gibi şarap da yasal ilan edilmiş;
- Cizye (cizye) kaldırılmış ve yasadışı ilan edilmiştir;
- Domuzlar ve köpekler özel olarak yetiştirilmeye ve Allah'ın dünyevi bir tezahürü olarak görülmeye başlanmıştır;
- Beş vakit farz namaz, Ramazan orucu ve Mekke'ye hac iptal edilmiş;
- Müslüman takvimi yenisiyle değiştirilmiş: İliyahi takvimi aylarının isimleri tanıtılmıştır;
- Resûlullah'ın Ahmed, Muhammed ve Mustafa gibi isimleri İmparator Ekber'i iğrendirmiş ve bu isimlerin çocuklara verilmesi suç sayılmaya başlanmıştır;
- Müslümanların camileri ve mescitleri çardak ve bekçi odalarına dönüştürülmüştür. Bu, İmparator Ekber tarafından yayınlanan İslam karşıtı kararnamelerin kısa bir listesidir¹³.

Bazı kaynaklara göre, Ahmed el-Faruk'un Moğol hükümdarları ve ileri gelenleri ile Moğol komutanları arasında çok sayıda destekçisi ve takipçisi vardı. Sirhindi'nin bunu Nakşibendiye tarikatını siyasi bir güce dönüştürmek için kullandığı söyleniyor¹⁴. Bu nedenle Sirhindi'nin öğretileri diğer İslami tarikatlar tarafından katı ilkelere dayalı veya politik renge bürünmüş olarak kabul edilmiş ve bu yüzden bazı Sufi tarikatlar tarafından karşı tepkiler verilmiştir. Bu eğilim uzun zamandır Hindistan, Afganistan ve Orta Asya'daki Müslümanların manevi, sosyal ve siyasi hayatında çok etkili ve önemli olmuştur. Zamanla Nakşibendi-Müceddidiye tarikatının mensupları öğretilerini Orta Asya hatta Rusya'nın her yerine yaymaya başlamışlardır. Örneğin, onlardan biri, Tataristan'ın Kargalı bölgesine Nakşibendi-Müceddidiye yolunu ilk yönetenlerden biri olan Sirhindi'nin oğlu Hoca Muhammed Maksım'un Buhara varisi Şeyh Muhammed Habibullah Belhi'nin bir müridi olan Abdülkerim Baltai (1771/1757-58) idi¹⁵.

¹³ Agm., *Ternisty Put Spaseniya İndii*, Jurnal İslam №1 (8) 2004.

¹⁴ Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Moskva 1969-1978.

¹⁵ Ramzi Muhammad Murad, *Talfik al-Ahbar va Talhik al-Asar fi Vakai' Kazan va Bulgar va Muluk at-Tatar*, Orenburg 1908, T.2, s.411.

2. Orta Asya'da Nakşibendi-Müceddidiyye

Kaynaklarda, Ahmed el-Faruk es-Sirhindi'nin öğretilerinden esinlenen Nakşibendi-Müceddidiyye tasavvufunun temsilcilerinin XVII. yüzyılda Semerkant ve Buhara'ya gelerek aktif olarak çalışmaya başladıkları bildirilmektedir¹⁶. Ancak bu doktrin, dini bilgi ve anlayışları Yesevi'nin öğretilerine dayanan Türk Müslümanları tarafından tam olarak desteklenmedi. Otoritelerden siyasi destek alan Nakşibendi-Müceddidiyye temsilcilerinin Yesevî takipçileri üzerinde baskı kurduğu tarihsel belgelerde kaydedilmektedir. 1785 yılında Müceddidiyye şeyhlerinin bir destekçisi olan Şah Murad iktidara geldiğinde, Müceddidiyye mensupları ile Yeseviye Kardeşliği arasında hararetli bir tartışma ortaya çıkıyor. Otoritelerin desteğini alan Müceddidiyye'nin ana konularından biri, cemaatlerin (cehr, semâ vb.) ayin uygulamalarının şeriata uygun olmadığı yönündeki suçlamaları Yeseviyye ve diğer cemaatler üzerindeki baskıyı yoğunlaştırmıştır. Danyel Atalık (1770-1785) döneminde ve özellikle oğlu Şah Murad (Ma'sum) Han (1785-1880) döneminde, Yeseviyye'nin de aralarında bulunduğu bazı tasavvufi gruplar üzerindeki baskılar artmıştır. Suçlamaların asılsızlığını ispat etmek için pratik âdetlerine delil olarak bir takım fetvalar ve eserler ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyılın İkinci yarısında bazı ritüel ve dini meseleler dogmatik bir platformdan siyasi bir platforma kaymış ve bazı Yeseviyye şeyhleri Buhara dışına zorla taşınmıştır. Daha sonra bazı Yeseviyye şeyhleri şehirden kovulmuştur¹⁷.

3. Şeyh Hudaydad'ın Nakşibendi-Müceddidiyye itirazları

Yeseviyye Kardeşliğinin en üretken temsilcisi olan Şeyh Hudaydad ibn Taş-Muhammed el-Buhari (XVIII. asr), Nakşibendi-Müceddidiyye mensupları ile Yeseviye Kardeşliği arasındaki anlaşmazlıkları Bustan ül-Muhibbin (Allah'ı Sevenlerin Bahçesi) adlı kitabında yazmıştır. Şeyh Hudaydad'ın Müceddidiyye ritüel uygulamasına ilişkin çalışmasındaki gerçek konumu biraz mütevazıdır ve biraz nezaketle farklılık gösterir. Yazılarında, bu iki cemiyetin, manevi köklerin aynı olduğunu düşünen eski Sufi liderlerinden (geleneksel olarak - "proto-kardeşlik" Hocagan) türediğini ve ritüel farklılıkların normal olduğunu, Allah'a giden yolların çeşitliliğin bir yansıması olduğunu kanıtlamaya çalışır. Bununla birlikte, yerleşik teolojik tartışma geleneği, Şeyh Hudaydad'ın Müceddidiyye'nin ritüel uygulamasının "zayıf yerleri" olduğuna dair bir kanıt arar. Yazar onları sık sık "ahlaksız", "sapkın" ve hatta "şeriat dışı" olarak kınamıştır¹⁸.

Nakşibendi-Müceddidiyye mensupları ile Yesevi Kardeşliği arasındaki zikir-cehr ve diğer ritüeller (sama', raks) üzerindeki anlaşmazlıklar, özellikle Maverünnahr'de yüzlerce yıl sürdü. ¹⁹ Nitekim Nakşibendi-Müceddidiyye takipçilerinin dini ayinleri Hafî Zikre, Yeseviye Kardeşliği'nin dini ayinleri ise Zikir-Cehr'e (Sesli zikre) dayanmaktadır. Müceddidiyye

¹⁶Anke Fon Kiugelgen, *Rassvet Nakşibandıyya-Mujaddıdiya*, Sufizm v Tsentralnoi Azii, (Zarubeçnie İssledovanie) Sbornik statıey pamyati F.Mayera (1912-1998) s.275-330. Sostavitel . otv.red. A. A.Hismatullin, Sankt-Peterburg 2001.

¹⁷ Nasır ad-Din al-Hanafi al-Buhari, *İrin Tuhat az-za*, Litografiya, Novo-Buhara 1910, s.96.

¹⁸ Şeyh Hudaydad ibn Taş-Muhammed al-Buhari "*Bustanul Ul-Muhibbin*". Hazırlayan: B.M, Babajanov, M.T. Kadırova, Türkistan 2006, s.10.

¹⁹ B.Babajanov, *Zikr-i Jahr i Sama'*, Almatı-Taşkent: Daikpress 2008, s.237-250.

mensupları çoğunlukla şehir merkezli ise Yeseviye Kardeşliği temsilcilerinin çoğu göçebeydi.²⁰

Şeyh Hudaydad, yazılarında Hocagan ilk kardeşliği silsilesinden gelen Nakşibendi-Kardeşliği'nin de ilk hocalarından biri Hoca Ahmed Yesevi (özellikle ritüel pratikte) olduğunu ve kendisinin bu silsilesinin bir parçası olmak istediğini gizlemiyor. Bunu yaparak Şeyh Hudaydad, Hocagan'la manevi bir bağ kurmayı ümit eden çağdaş şeyhlerinin aslında ona karşı olduğunu gösteriyor gibi görünüyor. Şeyh Hudaydad'ın tartışmasının ana odak noktası, diğer kardeşlik geleneklerinin ve her şeyden önce zikir-cehr'in meşruiyetini reddeden bir şekilde kararlar alan Nakşibendi-Müceddiyye şeyhleri ve ulemalarıydı²¹.

Eserlerinin çoğunda bu konuları gündeme getirir. Örneğin, 1196 Ramazan/1782 Ağustos-Eylül'de Bahr al-Ulum/ Şerh İrşad el-Müridin adlı Şeyh Hudaydad tarafından Arapça bir eser yazılmıştır. Eserinde bazı çağdaş şeyhler hakkında: "kıskançlıklarından... kendilerine çok ağır günah almışlardır" dediği aktarılır. Ayrıca şöyle açıklıyor: "... Sorun o kadar keskin ki, bahsettiğimiz kıskanç sahipleri... bizi ve şeyhlerimizi şeriat'a tamamen aykırı şeylerle itham ediyorlar (yani suçladı). Hatalarından utanmak yerine sorunlarımızı yetkililerin dikkatine sunmaya çalıştılar ve onların önünde namusumuzu çiğnemek istediler. Ancak bu iftiraların hiçbirinin gerçek bir mümine zarar verebileceğini düşünmüyorum, çünkü İslam'ın tarihi teşekkülünde ve Müslümanların kitabında bile kıskançlık ve iftiracıların benzer sözlerine rastladık. Sonra bu tür yalancılara daha önce bilindiği ortaya çıktı. Sonra sakinleştik. Çünkü sûfiler hakkında (birçok) görüş vardır, fakat hakiki müminler (Sufiler) bunlara aldırış etmezler."²²

Şeyh Hudaydad şunları yazdı: "... Çağımızda kendilerini Sufi olarak tanıtmak isteyen insanlar mevcuttur. Ancak onlar sadece tasavvuf yolundaki diğer insanları itibarsızlaştırmaya çalışarak kalmadılar, aynı zamanda sufileri sefalet içinde bırakarak suçlar işlediler. Ve kötülüklerini yapamayacak duruma geldiklerinde, bu yalan ve kirli iftiraları o zamanın hükümdarlarına yayarlar ve onları bu kötülükleri yapmaya zorlarlar. Böyle bir grubun üyelerinin sadece tarikat öğretilerinden değil, aynı zamanda büyük şeriatın hükümlerinden de ayrıldığına şüphe yoktur."²³

A.Fon Kügelgen'in tarihsel verilere dayanarak yazdığı gibi, Buhara'daki bazı şeyhlere zulmedilmiş olabilir. Bir yandan, aslında XVIII. yüzyılda iktidara gelen Nakşibendiyye'nin önde gelen şeyhlerinin birçoğunun, belli bir şeyhe "saygı göstermedikleri" gerekçesiyle muhaliflerini tehdit ettikleri, dövdükleri, hatta öldürdükleri bilinmektedir²⁴.

Şeyh Hudaydad, tasavvufta pratik gelenekler konusundaki tartışmalara diğer bir eseri Pisand-i Zikir-i Cehr'de²⁵ yer vermektedir. Bu eserdeki kesin tartışma, zikir-i cehr, semâ', raks

²⁰ Devin Deweese, *Maşa'ih-i Türk i Hvajagan, Sufizm v Tsentralnoi Azii*, (Zarubecne İssledovanie) Sbornik statiey pamyati F.Mayera (1912-1998) s.230-231. Sostavitel . otv.red. A. A.Hismatullin, Sankt-Peterburg 2001.

²¹ Taş-Muhammed al-Buhari "*Bustanul Ul-Muhibbin*", 2006, s.11.

²² Şeyh Hudaydad ibn Taş-Muhammed al-Buhari, *Bahr al-Ulum*, s. 2b; İsmailov, Şaiih Hudoydod'ning «Bahr al-Ulum» asarida Nakşbandiyya tarikatiga oid malumatlar, Hoca Ahror Valining Markazii Osie tarihi manaviyatında tutgan urni, İlmi-amali ancuman maruzalari tezislari, Toşkent 2004, 64-67 bb.

²³ Taş-Muhammed al-Buhari "*Bustanul Ul-Muhibbin*", 2006, s.14.

²⁴ Agm., Kiugelgen, *Rassvet Nakşbandiyya-Mujaddidiya*, 2001, s.300-301.

²⁵ Eser Arapça, bazı kısımları Farsçadır.

gibi ayinlerin şeriate uygun olmadığını ispatlamak isteyen Nakşibendi teorisyenlerinin muhalefetiyle ilgilidir. Yazar sadece bu ritüellerin meşruiyetini memnuniyetle karşılamakla kalmaz, aynı zamanda onlara eşlik eden ve daha sonra müritleri tarafından karşı çıkan Müceddidiyye şeyhlerinin ilk Hocagan şeyhlerinin ritüellerine ve uygulamalarına da odaklanır. Burada, yetkili alimler ve şeyhlerin görüşlerine dayanarak, cehri zikrin ne Sünniler (Ehl-i Sünnet vel-Cema'a) ne de Nakşibendiyye - Ehl-i Hocagan'nın ilk şeyhleri için bir yenilik (bid'at) olmadığını kanıtlamaya çalışır.²⁶ Şeyh Hudaydad, muhalifleri - Nakşibendi-Müceddidiyye kardeşliğin ilk şeyhlerinden bazılarının sadece "gizli" zikri değil, aynı zamanda cehri zikri de takip ettiğini açıklıyor.

Bustan ül-Muhibbin'de Şeyh Hudaydad, ünlü Gazzali'nin (ö.1111) müridi ve daha sonra Baha'ud-din Nakşibend'in müridi Muhammed Parsa (ö.1420)'nin izinden giderek ve fikirleri takip ederek Sünnet'te zikr cehr'in tanımını bulmaya çalışırken, onu "faydalı (şeriat'a uygun) yenilik" (el-bid'a el-hasene) kategorilerine atıfta bulunarak zikr cehr'in meşruiyetini haklı çıkarmaya çalışır. Örneğin: "... Yedinci. Onlar ('ulema'), "faydalı yenilikleri (el-bid'a al-hasana)" şeriat ile bağdaşmaz olarak görmezler. Kim bunun şeriate uygun olmadığını düşünürse, o açıkça sapıklardan ve sapıranlardandır. ... Sekizinci. Zikir cehr'i bid'at değil sünnet olarak kabul ederler, çünkü Peygamberimiz (sallallahu aleyhi ve sellem)! - Farzları yerine getirdikten sonra, o ve büyük ashabi, yüksek sesle (Cehran) Allah'ı zikrediyorlardı."²⁷

Ancak Şeyh Hudaydad, zikr-cehr'in meşruiyetini ispat ederken, zikr hafi'nin (gizli) de aynı derecede meşru olduğunu inkar etmez. Her iki zikrin de "sâlihlerin kalbini diriltmeye" yönelik kendi amaçları vardır; Her şeyden önce, hafi'ye hakim olmaya başlamadan önce cehre hakim olmak ve onu uygulamak gerekir.²⁸ Çünkü Hocagan öğretilerinde de böyle bir örnek tavsiye edilmektedir. O, genç müritlerin iki yoldan birini seçmesinin ve buna göre dini uygulamanın bu türü haksız bir zulüm nedeni olamayacağını savunuyor. Şeyh Hudaydad, "Allah'ın hazinesinden istediğinizi alın" demiştir.²⁹ Rakiplerinin pozisyonlarına karşı bu tür hoşgörü, saldırgan Müceddidiyye izin vermekten ziyade, her zaman kişinin kardeşlik geleneklerine sadakatı olarak anlaşılmalıdır.

Şeyh Hudaydad, diğer bir eseri Firdevs el-Ulema'da Nakşibendiyye'nin bazı kuralları üzerindeki tartışmanın detaylarından bahseder. Yazar esas suçlamalarını Nakşibendi-Müceddidiyye'nin Hindistan kolunun kurucusu Mahdum-ı A'zam (ö.1542) ve Ahmed Sirhindi (ö.1624)'ye yöneltmektedir.³⁰ Şeyh Hudaydad, bu iki şeyhin, cehri zikrin bid'at (bid'a / bid'at) olduğu yönündeki savlarını şiddetle reddeder. Özellikle, bu argümanları Hoca Baha'ad-din adına atıfta bulunma girişimlerini şiddetle reddeder.³¹

Burada Şeyh Hudaydad, Baha'ud-din Nakşibend'in hocası olan, birçok kaynakta adı geçen ve düzenli olarak sesli zikir yapan Emir Kulal (ö.1372)'in elinde okuduğunu ileri sürer. Ancak Hz.Baha'ud-din'in kendisi, hocasının karşı çıkmadığı "gizli" zikirle ilgilenmiştir.

²⁶ Bkz. Taş-Muhammed al-Buhari, *Pisand-i Zikr-i Cehr*, Rkp (El yazması) ÖzRGA Şİ, №2406/II, s.990-992.

²⁷ Şeyh Hudaydad *"Bustanul Ul-Muhibbin"*, 2006, s.202.

²⁸ Aynı eser, s.151-154.

²⁹ Age., *"Bustanul Ul-Muhibbin"*, 2006, s. 206.

³⁰B.Babajanov, *Mahdum A'zam*, Burıngı Resey İmperiyası Aumağındağı İslam, Ensiklopediyalık Sözdik. Red. S.M.Prozorov, 1-basılım. Maskeu: Şığıs Adebıyeti 1998, 69-70 bb.

³¹ Şeyh Hudaydad Taş-Muhammed al-Buhari, *Firdevs el-Ulema*, s. 34b. Rkp ÖzRGA Şİ, №546/I,1-80bb.

Baha'ud-din Nakşibend'in şu ünlü öğüdü kaynaklardan alıntılanmıştır: "İn kar [ra] namikunam va inkar namikunam" - "Bunu yapmayacağım, ama inkar etmeyeceğim." Bu ibretli kelimenin böyle bir başarılı şekilde kullanılması, aslında küçük bir edebi tefsir olarak ortaya çıkan Baha'ad-din Nakşibend'in konumunu yansıtabilir. Ancak XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, dogmatik ve ritüel konularda Yeseviyye ile Müceddidiyye (daha doğrusu "Cehriye" ve "Hafiye") arasındaki çatlağın siyasi bağlamda daha karmaşık hale geldiğini görüyoruz. Zira Buhara hükümdarı Danyel Atalık (ö.1785) ve oğlu Şah-Murad, Müceddidiyye şeyhlerini desteklemeyi tercih etmiş ve hatta kardeşliğe katılmıştır. Bir yanda bu kapının ardında kardeşliklerin müritler ve halkın gönlü uğruna verdikleri geleneksel mücadelenin olduğu açıktır. Herhangi bir kardeşlik geleneğinde, kendi yolunun yaşadığı coğrafyada "en iyi" mistik yol, öğretilerinin şeriat'a uygun olduğunu ve şeyhlerin azizler grubundan ("Allah'a en yakın") olduğunu savunuyorlar. Bir kardeşliğin bir başkası tarafından tutkulu bir şekilde tasvir edilmesine benzer bir örüntü, tarikatın birçok eserinde görülebilir. Şeyh Hudaydad, rakipleri olarak Müceddidiyye Kardeşliği'nin ilkelerini açıklıyor. Rakip kardeşliği Müceddidiyye ile ilgili kayıtları hiçbir şekilde bulunamayan bilgiler içermektedir.

Hocagan-Nakşibendi'yi Hindistan'daki Müceddidiyye kolunun köklerinden hiç tereddüt etmeden ayırıyor. Ayrıca, ikisini bir biriyle uyumadığını açıkça kanıtıyor. Müceddidiyye'nin sürekliliğinin yasadışı olduğunu kanıtlamak için Şeyh Hudaydad, Hocagan'ın ritüel uygulamasının doğruluğunu kanıtlamaya çalışır. Bunu yaparken, Hindistan kolunun Hocagan ile olan manevi bağının asılsız olduğunu göstermiş görünüyor. Şeyh Hudaydad, muhaliflerini tanımlamakta çok katıdır. Hocagan şeyhleri "bilgili" olarak adlandırırken, Müceddidiyye takipçilerine ahmak (aptal) demiştir. Yukarıda bahsedildiği gibi, bunun ilk nedeni, zikrin her iki şeklini de kullanan ilk Hocagan hocalarının sonraki takipçileri olan Müceddidiyye şeyhlerinin cehri zikrin şekillerini reddetmeleriydi. Kardeşliğini Hocagan olarak tanımlamaya çalışan Müceddidiyye, aslında Sünnilere (Ehl-i Sünnet vel-Cema'a) ve Hocagan kardeşliğinin ilkelerine karşıdır. Sonunda, Müceddidiyye kardeşliği şeytan tarafından aldatıldı ve sözleri kıskançlık ve özlemle doluydu. Elbette, yetkisiz yenilikleri (bid'at) ortaya çıkaran yanlış yola sapan ve yanıltıcı insanların bir birlikteliğidir. Onlar doğru yoldan sapmışlardır. Bunun nedeni, onların bilgili sûfîlerin uyarlamalarını (istilahları) bilmemeleriydi. Adaptasyonları iki basit şeyden oluşuyordu. Bu iki şeye hakim olan herkes, tüm adaptasyon bilimini anlayabilir. Bu iki şeyin özü Allah sevgisi ve korkusudur. Bunlar şeytani kovmak, kıskançlık vb. hatalardan kurtulmaya yardımcı olur" demiştir.³²

Sonuç

Burada Şeyh Hudaydad'ın veya muhaliflerinin eylemlerini haklı çıkarmak için yöntem ve tekniklerini eleştirel bir şekilde analiz etmeyi amaçlamıyoruz. Böyle bir analiz (ister zikr-i cehr pozisyonuyla ilgili isterse de zikr-i hafi/ahfa müritlerinin pozisyonuyla ilgili olarak) bizim durumumuzda çok önemsiz görünebilir. Bizim için bu konu İslam'ın yerel formu ve tasavvufun etkisi açısından çok önemlidir. Bu, her şeyden önce tasavvufun yerel halk tarihindeki önemine yansır. Orta Asya'daki tasavvufun yerel Müslümanlara, onların gelenek-görenekleri ve

³² Şeyh Hudaydad "*Bustanul Ul-Muhibbin*", 2006, s.202-203.

inançları³³ üzerinde önemli bir etkisi olduğuna dikkat çekmiş sadece araştırmacılar değil, XX. yüzyılda yerel cedidler³⁴ de bahsetmişlerdir. ³⁵ Orta Asya'daki dini hayatı, tasavvuf kardeşlikleri ve onların liderlerini hesaba katmadan tam olarak hayal etmek imkansızdır. Tasavvufun günümüzde dini hayatın birçok yönü üzerindeki önemli etkisini kanıtlayan yazılı geleneği (tarihsel, dini, şiirsel vb.) dikkate almak yeterlidir. Aynı zamanda, sufilerin kendi ritüellerini dernek ritüellerinin bir parçası haline getirmeye çalışmakta önemli ilerleme kaydettikleri de unutulmamalıdır. Bu nedenle, nüfusun dini bilgisinin oluşumunu belirlemede, İslam'ın yerel biçimlerinin tezahürlerini nesnel olarak yansıtmak önemlidir.

Kaynakça

- Akimushkin O.F., *Vahdat aş-Şuhud*, İslam: Ensiklopediçeskii Slovar, Moskva 1991.
- Ali-zade A., *Sirhindi Ahmed el-Faruki*, İslam Ensiklopediçeskii Slovar, Moskva: Ansar 2007.
- Anke Fon Kiugelgen, *Rassvet Nakşibandiyya-Mujaddidiya*, Sufizm v Tsentralnoi Azii, (Zarubecnie İssledovanie) Sbornik statiey pamyati F.Mayera (1912-1998). Sostavitel . otv.red. A. A.Hismatullin, Sankt-Peterburg 2001.
- B.Babajanov, *Mahdum A'zam*, Buringı Resey İmperiyası aumağındağı İslam, Ensiklopediyalık Sözdik. Red. S.M.Prozorov, 1-basilım. Maskeu: Şığıs Adebıyeti 1998.
- B.Babajanov, *Zikr-i Jahr i Sama'*, Almatı-Taşkent: Daikpress 2008.
- Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Moskva 1969-1978.
- Cemil Akpınar, *İcazet*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.29, s.393-400, İstanbul 2000.
- Devin Deweese, *Maşa'ih-i Türk i Hvajagan*, *Sufizm v Tsentralnoi Azii*, (Zarubecnie İssledovanie) Sbornik statiey pamyati F.Mayera (1912-1998). Sostavitel otv.red. A. A.Hismatullin, Sankt-Peterburg 2001.
- Dosay Kencetay, *Hoca Ahmed Yassaui Düniyetanıı*, Türkistan 2008.
- Dosay Kencetay, *Koğam cane Din*, Türkistan 2007.
- Ekrem Demirli, *Vahdet-i Vücûd*, TDV İA, c.42, s.431-435, İstanbul 2012.
- H.Komatsu, B.Babajanov, İshak-han Tura ibn Dcunaidullah Hvacda ('İbrat), Mizan az-zaman, (Islamic Area Studies), Taşkent-Tokio, 2001, s.10, Tekst-12b.)
- Hamid Algar, *İmam-ı Rabbani*, TDV İA, c.22, s. 194-199, İstanbul 2000.
- İdiyatullina G., *Duhovno-Religioznaya Atmosfera v Povolce v XVII-XVIII vv. İslam i Musulmanskaya Kultura v Srednem Povolce: İstoriya i Sovremennost*. Oçerki, Kazan: Master Lain 2002.
- İslam*, Ensiklopediyalık anıktamalık, Almatı:Aruna 2010
- İsmailov M., *Şaih Hudoydod'ning «Bahr al-Ulum» asarida Nakşbandiya tarikatiga oid malumatlar*, Hoca Ahror Valining Markazii Osie tarihi manaviyatında tutgan urni, İlmi-amali ancuman maruzalari tezislari, Toşkent 2004,

³³ Sahabelerin kerametleri / karamat, onların bereketi / baraka, "azizler" kültüne olan inanç vb.

³⁴ reformcular

³⁵ H.Komatsu, B.Babajanov, İshak-han Tura ibn Dcunaidullah Hvacda ('İbrat), Mizan az-zaman, (Islamic Area Studies), Taşkent-Tokio, 2001, s.10, Tekst-12b.)

Nasır ad-Din al-Hanafî al-Buhari, *İrin Tuĥfat az-za*, Litografiya, Novo-Buhara 1910.

Ramzi Muhammad Murad, *Talfik al-Ahbar va Talhik al-Asar fi Vakai' Kazan va Bulgar va Muluk at-Tatar*, Orenburg 1908, T.2, s.411.

Şeyh Hudaydad ibn Taş-Muhammed al-Buhari "*Bustanul Ul-Muhibbin*". Hazırlayan: B.M, Babajanov, M.T. Kadırova, Türkistan 2006.

Şeyh Hudaydad Taş-Muhammed al-Buhari, *Firdevs el-Ulema*, s. 34b. Rkp ÖzRGA Şİ, №546/I,1-80bb.

Taş-Muhammed al-Buhari, *Pisand-i Zikr-i Cehr*, Rkp (El yazması) ÖzRGA Şİ, №2406/II, s.990-992.

Ternisty Put Spaseniya İndii (Hindistan'ın kurtuluşunun dikenli yolu) İslam, Jurnal №1 (8) 2004.